

РОЗДІЛ 8.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.9

КРИМІНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВСТАНОВЛЕННЯ
СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ НАД ЗЛОЧИННІСТЮ

CRIMINOLOGICAL ASPECTS OF ESTABLISHING SOCIAL CRIME CONTROL

Брайченко С.М.,

*кандидат юридичних наук, завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін
Східноєвропейського університету економіки і менеджменту*

Смаглій В.А.,

*старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
Східноєвропейського університету економіки і менеджменту*

У статті здійснено кримінологічний аналіз проблеми встановлення соціального контролю над злочинністю та визначення основних напрямків розробки заходів позитивного впливу суспільства на криміногенну обстановку.

Ключові слова: соціальний контроль, криміногенна обстановка, злочинність, підліткова злочинність, наркозлочинність, правовий механізм.

В статье осуществлен криминологический анализ проблемы установления социального контроля над преступностью и определения основных направлений разработки мероприятий положительного воздействия общества на криминогенную обстановку.

Ключевые слова: социальный контроль, криминогенная обстановка, преступность, подростковая преступность, наркопреступность, правовой механизм.

The article presents analysis of criminological problems of establishing social control of crime and determining main directions of development activities of positive impact of society on the crime situation.

Key words: social control, crime situation, crime, juvenile delinquency, drug crime, legal framework.

Актуальність теми. Серед значної чисельності проблем, на які звертається особлива увага вчених-кримінологів, проблема соціального контролю над злочинністю займає поважне місце. Як у розвинених громадянських суспільствах, де встановлено тісну взаємодію між громадянином, суспільством та державою, так і в молодій Українській державі, де поки ведеться пошук правових механізмів дієвого громадського контролю за діями держави, проблеми злочинності є надзвичайно хвилюючими та найбільш актуальними [1, с. 17]. Звичайно, громадяни, які сплачують податки і ведуть загальноприйнятний спосіб життя, мали б усунутись від невластивих функцій, цілком сподіваючись на те, що держава повинна дбати про неухильність дотримання законності та підтримання належного правопорядку.

Проте сучасні реалії свідчать не на користь надійності органів виконавчої влади у подоланні злочинності, усуненні причин та умов, що її утворюють та «живлять». Враховуючи науково та історично доведений факт того, що злочинний світ перебуває у прямому та взаємному зв'язку з суспільством та державою, автор роботи взявся визначити чинники, що впливають на правопорядок у країні. Таке дослідження проводиться з метою подальшого визначення можливості здійснення соціального контролю над злочинністю, як дієвого елементу прояву демократичності українського суспільства.

Закономірне зростання ролі суб'єктивного фактора в умовах сучасного суспільства припускає подальше поліпшення керування усіма соціальними процесами в різних сферах життя суспільства. Це стосується і об'єктивної тенденції поступового усунення причин і умов, що сприяють формуванню такого соціального типу особистості, як злочинець.

Відомо, що ліквідація злочинності буде здійснена, насамперед, шляхом усунення або нейтралізації соціальних факторів, що негативно впливають на поведінку особистості. Направляючи та регулюючи соціальні процеси, су-

спільство тим самим реалізує свої контрольні функції, тобто ставить дії суб'єкта в певні регулятивні рамки. Тому, чим адекватніше потребам суспільного розвитку ці рамки, чим послідовніше та чіткіше визначають вони поведінку суб'єктів, тим ефективніше діяльність суспільства, спрямована на попередження протиправних і злочинних форм поведінки [2, с. 144].

Соціальний контроль представляє собою складову частину найбільш розгалуженої системи, покликаної здійснювати соціальне регулювання девіантної поведінки громадян та суспільного буття. Специфіка соціального контролю полягає в тому, що функція регулювання має здебільшого упорядкований та нормативний характер, якому притаманна категорична природа забезпечення своєї діяльності певними соціальними санкціями чи намірами їх застосування.

Досліджуючи дану тему, автори дійшли висновку, що зниження рівня злочинності в державі досягається гармонійним та логічним поєднанням заходів різного характеру та спрямування. Кожний із таких заходів має пріоритетне значення, тому поділяти їх на першочергові та другорядні не слід.

Важливим заходом по зупиненню та знешкодженню злочинності вважається профілактична робота, що ґрунтується на професійних засадах педагогів, лікарів, соціологів, журналістів, священників тощо. Загальновідомо, що на сьогодні людством розроблено ефективно діючі технології впливу на свідомість цілих верств населення. Такі технології мають історію успішного застосування при проведенні виборчих кампаній. Враховуючи суспільну користь, які вони можуть принести, їх сутність слід використовувати і в програмах профілактичного спрямування, покликаних популяризувати соціально прийнятний спосіб життя.

Суттєвий чинник, результати впливу якого ми спостерігаємо в останні роки – правовий. Дійсно, кримінально-правовий тиск, адміністративне, громадське регулювання

правовідносин дали суспільству оптимізацію криміногенної обстановки і, як наслідок, зменшення рівня і злочинності та вчинення злочинів у цілому. Тому активна діяльність правоохоронців у поєднанні з перманентною адаптацією законодавства та у взаємодії з соціальними інститутами здатна полегшити сучасну криміногенну ситуацію в українському суспільстві.

Немалозначущим фактором, який сприяє посиленню правового впливу на злочинність, в усьому світі визнано соціальний контроль. Важко переоцінити його значення для суспільства, яке має безкомпромісну позицію у протидії злочинності. Вивчаючи досвід зарубіжних країн, що мають в активі позитивні доробки у сфері протидії криміналізації суспільства, автор відзначає ефективність застосування щільного суспільного контролю.

Будь-який соціальний інститут складається і підтримується завдяки дії механізмів соціального контролю. Поняття «інституціоналізація» і «контроль» нероздільні. Соціальні інститути в системі соціальних зв'язків – найбільш міцні канати, які вирішальною мірою зумовлюють її буденну життєздатність [3, с. 39].

Одні форми контролю існують лише в рамках приватних інститутів, інші визнані універсальними. Звернення до проблеми соціального контролю в рамках даного дослідження видається важливим і з іншої причини. Якщо ми визначаємо організовану злочинність, як соціальний інститут, з цього випливає і необхідність застосування до неї всього арсеналу засобів впливу, вироблених соціальною практикою. На сьогоднішній день акцент робиться в основному на репресивні, каральні заходи. Крім того, статус економічного інституту передбачає можливість застосування широкого спектру превентивних заходів соціально-економічного характеру.

Соціальний контроль в соціології розуміється як механізм самоорганізації (саморегуляції) і самозбереження суспільства шляхом встановлення та підтримання в даному суспільстві нормативного порядку, усунення або нейтралізації, чи мінімізації нормопорушуючої (девіантної) поведінки. Термін «соціальний контроль» відноситься до:

- сукупності норм і цінностей суспільства;
- санкцій, що застосовуються для їх здійснення;
- зусиль, які спрямовуються на запобігання девіацій і девіантів.

Тема соціального контролю традиційно пов'язується зі злочинністю, але при цьому має набагато більш широке, загальносоціологічне значення. Проблеми контролю порушувалися в працях Д. Блэка, М. Вебера, Е. Дюркгейма, Н. Лумана, Ф. Макклінтока, Р. Мертона, Р. Парка, Т. Парсонса, Э. Росса, У. Самнера, Г. Спенсера, Г. Тарда, Л. Хулсмана та ін. Значний інтерес у цьому відношенні представляють роботи П. Сорокіна.

Головною метою контролю є збереження цілісності суспільного зв'язку, інтегрованості, солідарності. Функції соціального контролю зводяться до створення універсальних цінностей і норм; забезпечення їх трансляції та засвоєння, інтеріоризації індивідами; створення і підтримки механізмів стимулювання конформної і мінімізації небажаної поведінки.

Інститути вже завдяки самому факту їх існування контролюють людську поведінку. Відбувається це через встановлення зумовлених зразків, які надають поведінці бажану для соціуму спрямованість. Важливо підкреслити, що цей контролюючий характер властивий інституціоналізації як такої, незалежно від створення механізмів і санкцій, що підтримують інститут. Ці механізми (в сукупності утворюють цілісну систему соціального контролю) існують у багатьох інститутах і в усіх агломераціях інститутів, які ми називаємо товариствами. Однак ефективність їх контролю – вторинного, додаткового роду. Для нас важливо, що первинний соціальний контроль задано існуванням інституту як такого. «Сказати, що частина людської

діяльності була інституціоналізована – вже означає сказати, що частина людської діяльності була піддана соціальному контролю. Додаткові механізми контролю потрібні лише в тому випадку, якщо процеси інституціоналізації не цілком успішні» [3, 54].

У зв'язку з історизацією і об'єктивацією інститутів стає необхідною і розробка спеціальних механізмів соціального контролю. Відхилення від інституційно «запрограмованого» способу дії виявляється вірогідним, як тільки інститути стають реальностями, відірваними від первинного соціального процесу. Іншими словами, найбільш ймовірно, що відхилитися індивід буде від тих програм, які встановлені для нього іншими, ніж від тих, які він сам для себе встановлює. Перед новим поколінням постає проблема виконання існуючих правил, і для його включення в інституціональний порядок у ході соціалізації потрібне введення санкцій. Інститути повинні стверджувати свою владу над індивідом (що вони і роблять) незалежно від тих суб'єктивних значень, які він може надавати кожній конкретній ситуації.

Повинен постійно зберігатися і підтримуватися пріоритет інституційних визначень ситуації над спробами індивіда визначити їх заново. Чим більше поведінка інституціоналізована, тим більш передбачуваною, а значить і контрольованою вона стає. Якщо соціалізація була успішною, то відверто примусові заходи застосовуються вибірково і обережно. Велику частину часу поведінка буде «спонтанною» в рамках інституційно встановлених каналів. Чим більш зрозумілою є поведінка на рівні значень, тим менше можливих альтернатив залишається інституційним «програмам», і тим більш передбачуваною і контрольованою буде поведінка.

За видами механізми соціального контролю можна класифікувати на внутрішній (етичний) контроль в інтересах груп і зовнішній (політичний), що спирається на інституціоналізований апарат коштів. М. Вебер розрізняв форми контролю за психологічною ознакою (в залежності від основи віри суб'єктів у законність існуючої влади): легальна (формально-раціональна), традиційна і харизматична. Інституційному світу потрібна легітимація, тобто способи його «пояснення» і виправдання. Формально-раціональний контроль спочиває на підпорядкуванні інститутів, існуючим порядком речей, зокрема, законами.

Традиційне панування підживлюється вірою у святість давніх традицій, патріархальними, патерналістськими установками. Харизматична влада апелює до емоцій і інстинктів керіваних, не надто покладаючись на їх раціональність [4, с. 117].

До засобів контролю можна віднести традиції, звичаї, інститути і закони. Оскільки первісний зміст інститутів може бути недоступним для розуміння, виникає необхідність витлумачити цей сенс у різних формулах легітимації.

Проблема соціального контролю зазвичай розглядається в контексті взаємовідносин індивіда і суспільства. В ній можна виділити не тільки прикладні, але і загальносоціальні, загальнонаукові аспекти. На сьогоднішній день існує два принципово відмінних підходи до самої можливості контролю над соціальним життям. Перший, в рамках якого будується дана робота, визнає провідну роль механізмів самоорганізації, саморегуляції соціальної реальності. Його прихильники проголошують лібералізм в економіці і політиці, визнають існування об'єктивного (а не тільки позитивного, створеного законодавцем) права, пропагують концепції невтручання у сферу виховання дітей і покладаються на можливість самого організму при лікуванні хвороб.

Загальне визначення даної моделі можна висловити словами В. Набокова: «Те, що повністю контрольоване, ніколи не буває цілком реальним. Те, що реальне, ніколи не буває цілком контрольованим». Досвід тоталітарних режимів показує, що повністю контрольоване соціальне життя не може бути органічним.

Чи не найбільшою проблемою у боротьбі зі злочинністю, що потребує щільного соціального контролю, залишається наркотизм. Розповсюдження наркозлочинності та, як наслідок, у зв'язку з цим наркотизація суспільства та подальша криміналізація спостерігаються не лише в Україні, а й у більшості держав світу.

Наркотизм та пов'язана з ним злочинна активізація наркобізнесу, насильницькі злочини, корупція, яка розгортається, стосуються мільйонів людей усього світу. Ці прояви не лише руйнують людські життя, але й створюють небезпеку для соціальних структур суспільств та навіть стабільності діяльності урядів. Пов'язані зі зловживанням наркотиків проблеми все більше впливають на різні країни всіх регіонів світу, нехтуючи державними кордонами та суспільним устроєм.

Для подолання цього явища держава витрачає мільярдні кошти. Подібна небезпека загрожує всім державам, незалежно від географічного знаходження, політичного чи релігійного спрямування чи ступеня економічного розвитку. Зважаючи на масштабність такого явища, як зловживання наркозасобами, це питання стало частіше розглядатися в якості глобальної наростаючої проблеми, яка потребує прийняття відповідних заходів. Поза сумнівів, міжнародному співтовариству слід постійно вживати організаційно-правових заходів щодо активізації міжнародного співробітництва в цьому напрямку.

Навіть економічно розвинені країни не в змозі впоратися з даною проблемою самотужки – потрібні інтернаціональна солідарність та виважені спільні, і водночас активні заходи міжнародної спільноти. Протягом минулого сторіччя відбулися чисельні міждержавні форуми, на яких розглядалися проблемні питання з протидії наркотизму, ухвалювалися відповідні акти, у тому числі ті, що закріплені міжнародно-правовими нормами, з подальшою імплементацією до національних законодавств.

Результатом узагальненого багаторічного міжнародного досвіду протидії наркоманії та незаконному обігу наркотиків і психоактивних речовин розроблені дві головні стратегічні лінії, що містяться в Конвенції Організації Об'єднаних Націй щодо боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів і психотропних речовин від 1988 року:

- 1) зниження нелегального попиту на наркотичні та психоактивні речовини;
- 2) зниження нелегальних пропозицій наркотиків і психоактивних речовин.

Україна має вжити заходів для залучення до антинаркотичного руху всіх прогресивних сил суспільства, громадських організацій, трудових колективів і батьківських об'єднань. Більша частина українських громадян в активній протидії невідомому вживанню наркотиків сьогодні не бере участі. Разом з тим, не створивши в найближчий час у суспільстві атмосфери різко негативного відношення до поширення наркотиків, ризик стати найбільшою країною у світі по рівню їх споживання багаторазово зростає.

Оскільки наркоманія визнана хворобою, яка потребує як медикаментозного лікування, так тривалої реабілітації, необхідно визнати вагомість медико-соціальних складових у зупиненні її поширення.

Основою соціального контролю над злочинністю є загальні заходи соціального контролю над девіантною поведінкою. Проте злочинність передбачає відповідно і ряд певних специфічних заходів.

Профілактика злочинності (від гр. *prophylaktikos* – запобіжний) – попередження злочинності; комплекс заходів, спрямованих на виявлення, обмеження або усунення факторів злочинності в цілому та її окремих видів, суспільної небезпеки особистості злочинця.

Серед загальносоціальних заходів попередження злочинності можна виділити такі: гуманізація соціального середовища, досягнення принципу соціальної справедливості, формування позитивного суспільного ідеалу, куль-

турно-виховна та просвітницька робота з усіма групами населення.

При розгляді соціальної ефективності та цінності попередження злочинності підкреслюється, що вони є найбільш економічним і найменш витратним напрямком боротьби з нею, допомагає уникнути не тільки матеріальних, але і соціальних, моральних та інших витрат.

Кримінологічна профілактика, а частково і заходи запобігання злочинів, протистоять деструктивному процесу десоціалізації значного числа осіб, забезпечують усунення (блокування, нейтралізацію) диспропорцій, негативних елементів у взаєминах індивідів із соціальним середовищем. За своєю природою попередження злочинів розширює арсенал засобів і методів протидії злочинності, дозволяючи використовувати в цих цілях не тільки кримінально-правові, але й економічні, політичні, науково-технічні, культурно-виховні, соціально-психологічні та інші заходи. Заходи попередження злочинності дають можливість вирішувати проблему протидії їй найбільш гуманними способами [5, с. 11].

До числа спеціальних заходів відносяться конкретні види, методи психологічної допомоги жертвам злочинів, методи індивідуальної роботи з представниками «груп ризику». Особливим напрямком тут є віктимологічна профілактика, тобто, сукупність заходів, спрямованих на зниження ризику стати жертвами злочинних зазіхань. Сюди входять: роз'яснення громадянам правил, що забезпечують максимальну особисту безпеку як у професійній, так і в побутовій сферах життєдіяльності; популяризація правил захисту майна від злодіїв і шахраїв; навчання оптимального способу дій при зіткненні зі злочинцем.

Разом з тим треба всіляко підтримувати і розвивати громадські ініціативи в цій сфері, засновані на природному інстинкті самозбереження, на притаманному всім людям прагненні до самозахисту.

Доцільно створити, з досвіду деяких зарубіжних країн, державно-громадські фонди допомоги жертвам злочинів (на загальнонаціональному, регіональному та місцевому рівнях), надавши в їхнє розпорядження відповідні фінансові кошти з бюджету та позабюджетних джерел.

Висновки. Дослідження, проведені автором, дозволяють зробити певні висновки, на яких і ґрунтуються нижче-приведені бачення щодо оптимізації функцій соціального контролю в Україні:

1. З метою забезпечення адекватного реагування сільськими, селищними та міськими громадами на зміну криміногенної обстановки, на динаміку правопорушень необхідно звернутись до питання утворення інституту місцевої міліції. При чому органи місцевого самоврядування мають самостійно визначати чисельність, структуру, дислокацію та інші аспекти діяльності в залежності від потреб громади.

2. Активізація діяльності громадських формувань з охорони правопорядку шляхом надання їм більш широких повноважень та контролю за їх діяльністю уповноваженими органами місцевого самоврядування. Такі заходи мають скоротити бюджетні витрати на штатних правоохоронців і надати змогу соціально активним громадянам самотужки впливати на стан правопорядку.

3. Негайне вирішення питання щодо розширення кола суб'єктів, які мають право на носіння та зберігання зброї травматичної дії. З боку урядових органів повинна надійти ініціатива на проведення суспільної дискусії щодо законної можливості громадянина України мати короткоствольну вогнепальну зброю. Оскільки, відповідно до статті 27 Конституції України, «кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань», то держава повинна дати можливість громадянину реалізувати свої конституційні права.

4. Запровадження жорстких мір до власників розважальних і торговельних закладів щодо дотримання

режиму роботи та реалізації тютюнової та алкогольної продукції. Як свідчить кримінологічний аналіз державної статистики, безконтрольна торгівля спиртними напоями різко погіршує криміногенну ситуацію, сприяє вчиненню правопорушень та злочинів.

5. Законодавче унормування органів ювенальної юстиції та вдосконалення ефективно діючої системи роботи з неповнолітніми, що виявляють девіантну поведінку. Такі зміни вкрай необхідні, оскільки впливати на дитячу поведінку можна лише маючи певний фаховий рівень. Правоохоронці та судді, які мають досвід застосування методів державного примусу щодо дорослих

осіб, не завжди зможуть адекватно діяти відносно неповнолітнього, враховувати індивідуальні психологічні властивості.

Досвід, набутий людством у сфері протидії злочинності та світова історія красномовно демонструють, що суспільство саме утворює причини і умови для зародження та розвитку злочинності, тому повністю викоринити її навряд чи можливо. Проте українське суспільство, застосовуючи власні напрацювання, маючи нездоланну волю та непримиримість до криміналітету, ґрунтуючись на наукових підходах, цілком спроможне суттєво знизити тиск злочинності на наше буття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Федосеева Г.Ю. Международные правовые вопросы защиты осужденных : дис. канд. юрид. наук. – М. : МПОК, 2004. – с. 111.
2. Скалзуб О.Н. Теория и практика борьбы с преступностью в Великобритании. – М. : ИНФРАМ, 2001. – 344 с.
3. Романов В.В. Юридична психологія : підручник / В.В. Романов. – М. : Юрист, 2000. – 34 с.
4. Новиченко А.С. Методологічні основи пізнання злочинності. – К. : Знання, 1991. – 39 с.
5. Кудрявцева В.М. Кримінальна мотивація / В.М. Кудрявцева. 2-ге видання, перероблене і доповнене – М. : Юрист, 2006. – С. 116–125.